Хто добре жив і кинув все,

лиш той здобуде гарту,-

і виграти потрапить той,

хто ставить все на карту.

Вони ступали, кульгаючи, до річки; сходячи вкритим каменюками берегом, передній заточився і імало не впав. Обидва були стомлені й виснажені, з облич їм не сходив вираз тупого терпіння, що його карбують тривалі знегоди. На спині вони несли важкі клунки, загорнені в укривала і підтримувані ремінцями, які вони накинули на лоби. Кожен ніс рушницю. Вони ступали, схиливши низько плечі, а ще нижче голову, втупившись очима в землю.

— Якби нам бодай два патрони з тих, що в схованці, — промовив задній.

Голос його звучав одноманітно, без усякого виразу. Він говорив байдужно, і перший, заходячи в молочно-білий потік, що шумував між каміння, не озвався ні словом.

Слідом за ним у річку ступив другий. Вони не роззувалися, хоч вода була холодна, як крига, — така холодна, аж кості нили і затерпали ноги. Подекуди шумливий вир сягав їм до колін, і обидва вони втрачали опору.

Той, що йшов позаду, посковзнувся на гладенькому валуні й ледве не впав, але в останню мить утримався на ногах, голосно зойкнувши з болю. Мабуть, у нього запаморочилась голова; заточившись, він випростав вільну руку, ніби шукав опертя. Ставши рівно, він спробував ступити вперед, але знов похитнувся і мало не впав. Тоді він поглянув на товариша, котрий навіть не озирнувся.

Цілу хвилину він стояв нерухомо, ніби щось обмірковуючи. Потім гукнув:

— Агов, Біле! Я підвернув ногу!

Біл шкандибав далі через молочно-біле шумовиння. Він так і не оглянувся. Товариш дивився йому вслід, і, хоч його обличчя ніяк не пожвавилося, очі засвітилися тугою пораненого оленя.

Біл вийшов, кульгаючи, на той берег і подався далі, не повертаючи голови.

Чоловік, що стояв серед потоку, вдивлявся йому вслід. Губи його злегка тремтіли, і давно не голені руді вуса заворушилися. Він механічно облизав їх.

— Біле! — гукнув він ще раз.

Це був благальний крик дужої людини, що потрапила в біду, але Біл не обернувся.

Другий дивився, як він долав положистий схил і, незграбно кульгаючи, простував усе далі й далі, туди, де на далекому небокраї вимальовувалися низькі горби. Він дивився товаришеві вслід, поки той перейшов через гребінь і зник з очей. Потім одвів погляд і озирнув те коло світу, в якому його покинув Біл.

Побіля обрію дотлівало сонце, ледве проглядаючи крізь запону туману й мли, що налягали на землю без чітких обрисів, наче гуща. Перенісши всю свою вагу на здорову ногу, він витяг годинника. Була четверта. Уже тижнів зо два він не лічив днів, знав тільки, що зараз кінець липня або початок серпня, і що, отже, сонце сідає на північному заході. Він перевів погляд на південь — десь там, за оцими похмурими горбами простяглось Велике Ведмеже озеро; в тім краї Полярне коло

застережно накреслило свій кордон по канадській Безплідній Землі. Потік, серед якого він стоїть, — це притока річки Копермайн, що тече на північ і впадає в Льодовитий океан у затоці Коронації. Йому не доводилось там бувати, але він одного разу бачив ті місця на карті Компанії Гудзонової затоки.

Він знову озирнув те коло світу, в якому залишився. Невесела картина. З усіх боків, аж до обрію, одноманітна пустеля, пагорби всі пологі й низькі. Ані деревця, ані кущика, ні травинки — нічого, крім безкрайньої страшної пустки; і в його очах нараз проблиснув страх.

— Біле! — прошепотів він і знову повторив: — Біле!

Він зіщулився, стоячи посеред молочно-білого шумовиння, так ніби вся оця неозора безодня пригнітила його своєю нездоланною силою й жаским спокоєм. Він затремтів, як у лихоманці. Рушниця випала з рук у воду. Зачувши плескіт, він отямився, переборов страх, опанував себе, намацав на дні рушницю й витяг її з води. Потім пересунув клумак ближче до лівого плеча, щоб не так давило на ущкоджену ногу, і побрів до берега, невільно, обережно, кривлячись із болю.

Він ішов не зупиняючись. З несамовитим відчаєм, незважаючи на біль, здерся він на горб, за яким зник Біл, — сам набагато кумедніший за свого товариша, що шкутильгав, по-чудному підстрибуючи. Але з вершини горба він побачив, що в неглибокій долині немає нікого. І знову подорожнього пойняв страх; зборовши його, він пересунув клумак ще далі на ліве плече і подибав униз схилом.

Дно долини набухло від води, що просякла густий мох. Вона цвіркала з-під мокасинів, і щоразу, коли він одривав ногу, мокрий мох плющав, неохоче відпускаючи свою здобич. Він ішов слідами товариша від болітця до болітця, намагаючись ставати на каменюки, що витикались острівцями з-посеред зеленого моря моху.

Він не заблудив, дарма що зостався один. Він знав, що незабаром дістанеться до берега озерця, порослого усохлими ялинами й соснами, низенькими й миршавими.

Індіяни називали цю місцевість "Тічінічілі", тобто "Країна патичків". В озерце впадає струмок, вода в ньому некаламутна. Струмок поріс рогозом — він добре це пам'ятав, — але на берегах немає жодної деревини; він піде понад струмком аж до джерела на горбі, що править за вододіл. По той бік горба починається інший струмок, що тече на захід. Він ітиме за водою до річки Діз. Там під перевернутим каное, що привалене каміняччям, їхня схованка. Він знайде там набої для своєї рушниці, гачки й ліски, невеличку рибальську сітку — одне слово, все начиння, щоб добувати собі харчі.

Також там є борошно — правда, небагато, — шматок бекону й трохи бобів.

Біл чекатиме на нього біля схованки, і вони вдвох попливуть по Діз на південь, до Великого Ведмежого озера, а потім через озеро до річки Макензі. І далі й далі на південь — хай женеться за ними зима, хай вкриваються кригою потоки, хай дні стануть морозні — вони пливтимуть собі на південь, поки дістануться до якоїсь факторії Компанії Гудзонової затоки, де ростуть високі й здорові дерева і де вдосталь усякого харчу.

Ось про що думав він, силкуючись іти вперед. Але чим дужче він напружував тіло, то більше мусив напружувати розум, переконуючи себе, що Біл не кинув його напризволяще, що Біл неодмінно чекатиме біля схованки. Він був примушений так думати, інакше для чого тоді силкуватися — лягай і вмирай одразу! І в той час, як тьмяне кружало сонця повільно ховалося на північному заході, він устиг розрахувати — вже вкотре — кожен дюйм тієї дороги, яку їм з Білом доведеться подолати, тікаючи на південь від зими. Він знов і знов лічив у думці запаси харчів у схованці й запаси у факторії Компанії Гудзонової затоки. Два дні в нього не було й ріски в роті, і вже хтозна-відколи він не наїдався досхочу. Раз у раз він нахилявся, зривав бліді болотяні ягоди, клав їх.у

рот, розжовував і ковтав. Пожива з тієї ягоди кепська — сама водичка та сім'я. Ягода одразу танула в роті, лишалося тільки гірке тверде сім'я. Чоловік знав, що з ягід нема ніякого наїдку, проте жував і жував, сподіваючись наїстися всупереч власному досвідові.

О дев'ятій годині він боляче забив об каменюку пальця на нозі, заточився і впав од страшної утоми й виснаги. Довгенько він лежав на боці не рухаючись. Потім зняв ремені й насилу сів. Ще не смеркло, і в напівсутінках він почав нишпорити між камінням, шукаючи моху. Склавши його в купу, він розпалив вогонь — мох затлівся, закурів — і поставив на нього бляшаний казанок з водою.

Він розв'язав свого клумака і передусім полічив сірники. Їх було шістдесят сім.

Щоб пересвідчитись, він перелічив їх тричі. Тоді розділив сірники на три пучечки, загорнув кожен у промащений папір і сховав — один пучечок у порожній кисет, другий — за внутрішній обідок приношеного капелюха, а третій — за пазуху, під сорочку. Коли він упорався з цим, його раптом посів ляк; він витяг і порозгортав усі пучечки й ще раз перерахував сірники. Їх усе так само було шістдесят сім.

Він висушив мокре взуття біля вогню. Мокасини перетворились на лахміття. Пошиті з укривала шкарпетки світили дірками, натерті ноги покривавіли. Кісточка дуже боліла. Він оглянув її — суглоб розпух і став завгрубшки з коліно. Він одірвав довгу смужку з одного укривала і туго перев'язав кісточку. Віддер ще кілька смуг і обмотав ноги — це правитиме йому за шкарпетки й мокасини. Потім випив гарячої води, накрутив годинника й ліг, завинувшися в укривала.

Спав він як убитий. Десь опівночі стемніло, але незабаром уже й зазоріло. Сонце зійшло на північному сході — принаймні там розвидніло, бо сонце ховалося за товщею сизих хмар.

Прокинувсь він о шостій ранку і якусь часину нерухомо лежав на спині, втупившись очима в сіре небо. Голод давався взнаки. Він підвівся, спираючись на лікоть, і несподівано почув голосне пирхання — перед ним стояв олень карибу, що розглядав його з настороженою цікавістю. Тварина була всього за якихось п'ятдесят футів, і йому вмить привидівся соковитий шматок оленини, що шкварчав на вогні, смачно пахнучи. Він механічно схопив незаряджену рушницю, націлився і натиснув спуск.

Олень захропів і помчав геть, цокотячи копитами.

Чоловік вилаявсь і відкинув рушницю. Стогнучи, він через силу звівся на ноги.

Суглоби неначе заіржавіли. Вони аж скрипіли, і зігнути їх можна було лише великим зусиллям. Коли він урешті звівся на ноги, то ще з хвилину випростував спину, щоб стати прямо, як належиться людині.

Він видерся на пагорок і розглянувся довкола. Ніде ані деревця, ні кущика — саме тільки сіре море моху, серед якого розкидано сірі скелі, сірі озерця та сірі струмки. Небо теж було сіре. А на небі ні сонця, ні навіть проблиску сонця. Він не знав, де північ, і забув, якою дорогою прийшов сюди минулого вечора. Але він не заблукав. Він був певний цього. Незабаром він дістанеться до Країни Патичків.

Він відчував, що вона десь тут, ліворуч, недалеко — може, навіть он за тим горбком.

Він повернувся до багаття і став пакуватись. Пересвідчився, що три пучечки сірників цілі, але вже не став їх рахувати. Проте він завагався, дивлячись на туго набиту торбинку з лосевої шкіри. Вона була невелика, в пригорщу завбільшки, та важила п'ятнадцять фунтів — стільки ж, як і решта речей, і це його непокоїло.

Нарешті він одклав її вбік і почав запаковувати клумак. За мить зупинився, поглянув на торбинку, швидко схопив її і кинув на пустелю визивний погляд, ніби вона хотіла відняти його здобуток. Урешті, коли він звівся на ноги, готовий плентатись далі, торбинка була в клумаку за плечима.

Він повернув ліворуч і пішов, раз у раз пристаючи зірвати болотяну ягоду. Нога набрякла, і він кульгав дужче, але цей біль був за дурницю проти болю в шлунку.

Голод гриз йому нутрощі. Він так допікав, аж забив йому памороки, і чоловік уже не знав, у який бік треба йти, щоб дістатися до Країни Патичків. Болотяні ягоди не гамували гострого голоду, від них тільки щипало язика й піднебіння.

В одному видолинку з-поміж скеляччя й трави злетіла, фуркаючи крильми, зграя білих куріпок. "Кр-кр-кр!" — лунали їхні крики. Він жбурляв у них камінцями, але не міг влучити. Тоді він поклав клумака на землю й почав скрадатись до птахів плазом, як кіт до горобця. Його штани подерлися об гостре каміння, з колін сочилася кров, полишаючи червоні сліди, та через пекучий голод він не відчував болю. Він плазував по м'якому мохові, одяг його змок, тіло дубло з холоду, але він не помічав нічого — так його палила голодна лихоманка. І щоразу куріпки злітали перед самісіньким його носом. Нарешті їхнє "кр-кр" вже видалося йому глузуванням, він вилаяв куріпок і став передражнювати їх.

Раз він мало не наткнувся на куріпку, що, певне, спала. Він не бачив її, поки вона не випурхнула йому просто в лице зі своєї шкалубини між камінням. Не менш переляканий, ніж куріпка, він усе-таки встиг схопити її, але в руці у нього залишилось тільки три пір'їни з хвоста. Дивлячись услід куріпці, він відчув до неї таку ненависть, ніби вона заподіяла йому не знати яке зло. Отак він ні з чим повернувся назад і взяв клумак на плечі.

Надвечір того ж дня він добився до болота, де дичини було більше. Повз нього пробіг табун оленів, голів з двадцять, так близько, що їх легко далося б підстрелити. Він відчув дике бажання погнатись за ними і мав певність, що наздожене їх. Назустріч йому вибіг чорний лис із куріпкою в зубах. Чоловік закричав. Крик був страшний; переляканий лис дременув навтіки, але куріпки не випустив.

Згодом він вийшов до білого від вапна струмка, де росли миршаві латки рогозу, і подався за водою. Хапаючи рогіз побіля коріння, він виривав цибулинки не грубші за цвяха. Вони були м'які і смачно хрумтіли на зубах. Та їх пронизували цупкі волокна. Корінці виявились жилаві, такі самі водянисті, як і ягоди, і не давали ані-якого наїдку. Однак він зняв клумака, ставши навколішки, заповз у рогіз і заходився хрумтіти і плямкати, достоту як худобина.

Страшна втома змагала його, кортіло лягти й заснути, але бажання дістатись до Країни Патичків, а надто ще голод гнали його вперед. Він шукав у озерцях жаб і розгрібав пальцями намул, сподіваючись виколупати хробака, хоча й знав, що ні жаби, ні черви не живуть так далеко на півночі.

Він зазирав у кожну калюжу, і зрештою, коли настав тривалий присмерк, помітив у одній такій калюжі рибку з пічкура завбільшки. Він занурив руку аж по плече, але рибка втекла. Тоді він узявся ловити її обома руками й скаламутив воду. Він так запалився, що впав у калюжу й промок до пояса. Вода геть скаламутніла, і йому довелося чекати, поки вона всядеться.

Він ще раз почав ловити рибу, але невдовзі вода скаламутніла знову. Та він уже не міг чекати: одв'язав бляшане відерце й став вичерпувати калюжу. Спочатку він черпав похапливо, весь захлюпався, і випліскував воду так близько, що вона збігала назад у калюжу. Тоді він став черпати обережніше, намагаючись зберегти спокій, дарма що серце несамовито калатало і тряслися руки. За півгодини він дочерпався до дна. Води не залишилось, але рибка зникла. Між камінням він завважив ледь помітну

шпарину, через яку вона прослизнула в сусідню, куди більшу калюжу — такої йому й за цілу добу не вибрати. Якби знаття, що там шпарина, він би з самого початку затулив її камінцем і напевно спіймав би рибу.

Збагнувши свою помилку, він безсило простягнувся на вологій землі. Спершу він плакав тихенько, далі вголос, і його ридання розлягалися над байдужою пустелею довкола; опісля він плакав без сліз, конвульсивно схлипуючи.

Він розпалив вогонь і зігрівся, випивши кілька кварт окропу. Потім уклався спати на прискалку — так само, як і минулої ночі. Перед сном він перевірив, чи не промокли, бува, сірники, і накрутив годинника. Укривала були вологі, аж липли.

Кісточку боляче смикало. Але його діймав лише голод: цілу ніч йому снилися обіди, бенкети та столи, заставлені найрізноманітнішими стравами.

На ранок він змерз і прокинувся зовсім хворий. Сонця не було. Земля й небо стали ще сіріші, аж темні. Віяв холодний вітер, і перший сніг побілив вершки горбів.

Поки він розпалив вогонь і нагрів води, повітря сповнилось білою гущею. Почав падати мокрий лапатий сніг. Попервах він танув, ледве торкаючись землі, але дедалі снігопад густішав, і зрештою сніг укрив землю суцільним завоєм, погасив вогнище й замочив запас моху.

Це вже був знак, що треба брати клумак на плечі і плентатися далі, він і сам не знав куди. Він уже не думав ні про Країну Патичків, ні про Біла, ані про схованку під перевернутим каное на березі річки Діз. Його пойняло одне бажання — їсти. Виголоднів він просто до знетями. Йому було байдуже, куди простувати, отож він ішов, де легше, — низинами. Навпомацки знаходив під снігом водяві болотяні ягоди, так само навпомацки висмикував корінці рогозу. Та все це було несмачне і не

приборкувало голоду. Потім він надибав кислувату на смак рослину і поїв її всю, скільки міг знайти, але знайшов небагато, бо це була повзуча рослина і ховалася під снігом у кілька дюймів завгрубшки.

Цієї ночі у нього не було ні багаття, ні окропу, він заповз під свої укривала й заснув неспокійним голодним сном. Сніг перейшов у холодний дощ. Він раз у раз прокидався, відчуваючи, що йому крапає в обличчя. Настав день — сірий, без сонця. Дощ ущух. Голод уже йому не дошкуляв. Чутливість притупилася, і він перестав думати про їжу. Правда, в шлунку нив тупий біль, та його можна було терпіти. Голова прояснилася, він знову почав думати про Країну Патичків і схованку на Дізі.

Він порвав рештки одного укривала на смужки й обмотав закривавлені ступні. Потім щільно перев'язав хвору ногу і приготувався рушати далі. Пакуючи клумак, він довго дивився на торбинку з лосячої шкіри, але врешті прихопив її з собою.

Від дощу сніг розтанув, біліли тільки верхівки горбів. Визирнуло сонце, тепер він зміг орієнтуватися і побачив, що загубив дорогу. Мабуть, блукаючи, за ці дні він надто збочив ліворуч. Зараз він звернув трохи в правий бік, щоб виправити відхилення.

Хоч біль од голоду й притупився, він відчув, що дуже охляв. Йому доводилося частенько зупинятись на перепочинок, і тоді він накидався на болотяні ягоди й корінці рогозу, Язик у нього пересох, розпух і немов заріс шерстю, в роті було гірко. А тут ще його почало діймати серце. Пройде він кілька хвилин, — і вже воно немилосердно б'ється, а потім підскакує і боляче тріпоче, аж дух забиває, голова йде обертом, і темніє в очах.

Опівдні він нагледів у великій калюжі двох пічкурів. Вичерпати її було неможливо, але зараз він діяв розсудливо й спромігся впіймати їх відерцем. Вони були завдовжки з мізинець, та їсти йому вже майже перехотілося. Біль у шлунку дедалі тупішав і вщухав. Здавалося, шлунок

дрімає. Він їх з'їв сирими, ретельно розжовуючи, — з'їв лише тому, що йому наказував розум. Чоловік усвідомлював, що треба їсти для того, щоб вижити.

Увечері він піймав ще трьох пічкурів, двох із'їв, а третього залишив на сніданок. Сонце підсушило кущики моху, і він погрівся, випивши окропу. Того дня він насилу пройшов десять миль, наступного, мандруючи вперед, коли відпускало серце, подолав не більше п'яти. Але шлунок анітрохи його не турбував — він собі наче заснув. Околиця була вже зовсім незнайома, оленів траплялось дедалі більше, також і вовків. Їхнє виття раз по раз лунало над самотньою пустелею, а якось він побачив їх аж трьох — вони втекли йому з дороги.

Ще одна ніч; уранці, міркуючи розважливіш, він розв'язав шкіряну шворку, що нею засупонював лосячу торбинку. З неї полився жовтий потік зернистого золотого піску й самородків. Він розділив золото надвоє: одну половину, зав'язавши її в шмат укривала, заховав біля примітивного кам'яного виступу, а другу згріб назад у торбинку. Він уже почав рвати своє останнє укривало, щоб замотувати ноги. Але рушниці він ще не кинув, бо в сховищі на Дізі лежали набої.

День видався туманний, і того ж таки дня в ньому знову прокинувся голод. Він страшенно ослаб, йому паморочилася голова, іноді так, що аж зовсім в очах темніло. Тепер він уже не раз спотикався і падав. Одного разу він звалився просто на куріпчине гніздо. Там було четверо пташенят, що вилупилися, може, напередодні — кожної з цих живих, тремких грудочок ледве стало б на один зуб; він з'їв їх жадібно, вкидаючи в рот живцем, вони хрупали в нього на зубах, немов яєчні шкаралупи. Мати куріпка криком кричала, літаючи навколо нього. Вимахуючи рушницею наче кийком, він спробував прибити її, але вона спритно відпурхувала на безпечну відстань. Тоді він почав жбурляти камінцями й перебив їй крило. Куріпка кинулась навтіки, тріпочучи здоровим крилом і волочачи перебите, а він погнався за нею.

Пташенята тільки роздражнили його апетит. Він незграбно підстрибував, кульгаючи на хвору ногу, жбурляв на куріпку камінці й час від часу хрипко кричав, а то похмуро йшов мовчки, падав, терпляче зводився на ноги й протирав рукою очі, коли відчував, що підступає млість.

Погоня за куріпкою завела його на болото в долині, і тут на вогкому мохові він угледів людські сліди. Сліди були не його, це він бачив.

Мабуть, це Білові. Але зупинятись було ніколи, бо куріпка тікала далі. Спершу він спіймає її, а потім вернеться і роздивиться.

Він загнав куріпку, але й сам вибився з сил. Вона лежала на боці, важко дихаючи, він теж лежав на боці, віддихуючись, кроків за десять від неї, не годен підповзти ближче. А коли він відсапався, пташина теж відпочила й метнулась убік, тільки-но він простягнув руку. Гони почалися знову. Але тут споночіло, і куріпка втекла. Спіткнувшися з притоми, він упав під вагою клумака і розбив об камінь щоку. Довгий час він лежав нерухомо, потім повернувся на бік, накрутив годинника та так і спочивав до ранку.

День знов був туманний. Половина останнього вкривала пішла на стріпки завивати ноги. Білів слід йому не пощастило відшукати. Та це вже нічого не важило. Голод владно гнав його вперед. А що... що коли Біл теж заблудився? Опівдні він відчув, що нести клумак йому несила. Він знову розділив золото, цього разу висипав половину просто на землю. Трохи згодом він викинув і решту, залишивши при собі укривало, бляшане відерце й рушницю.

Його почали мучити галюцинації. Він чомусь був певний, що в рушниці ще є один патрон — просто він його не помітив. І він знав, що патронник пустий. Але омана тривала. Він годинами боровся з нею, врешті відкрив затвор — патронник зяяв порожнечею. Його охопило гірке розчарування, так ніби він і справді сподівався знайти там патрон.

Він продибуляв ще з півгодини, і знову його пойняла оманлива думка. Знову він відгонив її, та вона вперто не відступала, аж поки він у відчаї ще раз одкрив затвор, аби пересвідчитись, що патрона таки немає. Іноді його думки блукали десь далеко-далеко, дивні примхливі образи точили його мозок, мов ті шашлі, а він знай ішов усе вперед, як автомат. Але такі виправи тривали недовго, — муки голоду щоразу повертали розум до дійсності. Одного разу він прийшов до тями від фантастичного видовища. Він ледве не зомлів і заточився, як п'яний, насилу втримавшися на ногах. Перед ним стояв кінь. Він очам своїм не вірив. Їх заволокло густою імлою, яку пронизували блискотливі цяточки. Він почав несамовито терти очі й урешті побачив, що то не кінь, а здоровий бурий ведмідь.

Звір роздивлявся його з ворожою цікавістю.

Чоловік уже підніс був рушницю, але зразу ж і згадав, що її не заряджено.

Опустивши її, він витяг з оздоблених бісером піхов мисливського ножа. Перед ним було м'ясо і життя. Провів пальцем по лезу. Лезо було гостре. Вістря теж гостре.

Зараз він кинеться на ведмедя і вб'є його. Але серце застережливо стукотнуло, потім шалено підскочило й дрібно-дрібно затріпотіло, голову стягло мов обручем, мозок оповила млість.

Одчайдушну хоробрість змило хвилею страху. А що, коли звір нападе на нього, слабосилого? Він хутко випростався, щоб прибрати показного вигляду, міцніше затис у руці ножа і подивився просто у вічі ведмедеві. Ведмідь ступив незграбно вперед, став на задні лапи й вичікувально рикнув. Якби чоловік побіг, ведмідь погнався б за ним, але чоловік не втік. Осмілілий зі страху, він теж загарчав, дико, люто, вкладаючи в це гарчання весь свій страх, як невіддільний від життя, переплетений з найглибшими його коріннями.

Ведмідь одступив убік, погрозливо рикаючи: він і сам злякався цієї загадкової істоти, що стояла прямо й не боялась його. Та чоловік не рухався. Він стояв і далі, як статуя, поки небезпека минула, і лише тоді, не годен більше стримати дрожі, осів на вогкий мох.

Він зібрався на силах і пішов далі, мордуючись новим страхом. Це був уже не страх перед голодним сконом, тепер він боявся вмерти наглою смертю ще до того, як тривалий голод до решти вб'є в ньому прагнення до життя. Повсюди були вовки.

Звідусіль долинало їхнє виття, і саме повітря так просякло небезпекою, аж він мимоволі підняв руки, щоб відштовхнути її від себе, немов полотнище напнутого вітром намету.

Час від часу вовки по двоє-троє перебігали йому дорогу. Але його вони минали.

По-перше, їх було замало, а поза тим, вони могли безкарно вполювати собі оленя, який не чинить опору, а ця дивна істота, що ходить на двох ногах, ще стане дряпатись і кусатись.

Надвечір він натрапив на кістки, розкидані там, де вовки загризли свою жертву.

Годину тому це було живе оленя, що мекало й вибрикувало. Він споглядав дочиста обгризені, блискучі кості, досі рожеві, бо в їхніх клітинах ще не згасло життя.

А може, станеться так, що перш ніж споночіє, з нього теж залишиться купа кісток?

Оце тобі життя! Марна, перебіжна мить. Тільки живий відчуває біль, по смерті болю немає. Вмерти — це заснути. Настає кінець, відпочинок. Чом же тоді він не бажає вмерти?

Та він не довго розводив філософію. Він присів навкарачки посеред моху, вхопив кістку в зуби і почав висмоктувати рештки життя, що ледве рожевіли. Солодкуватий присмак м'яса, ледь відчутний, плинний, як спогад, доводив його до нестями. Він стиснув щелепи скільки сили, щоб розгризти кістку. Іноді ламалася кістка, а іноді його зуб. Тоді він став розбивати кістки каменем, товк їх на друзки й ковтав. У поспіху він влучав себе по пальцях і навіть встигав дивуватись, чому це вони майже не болять, коли по них ударити.

Настали жаскі дні зі снігом та дощем. Він уже не зважав на час, коли спинявся на ночівлю і коли вирушав у дорогу. Ішов він як удень, так і вночі. Відпочивав там, де падав, і насилу плентався вперед, коли в ньому знов спалахувало притьмяніле життя. Своєю волею він уже не боровся. Це просто життя в ньому не хотіло вмерти й гнало його вперед. Він не страждав. Нерви його притупіли, заніміли, уява сповнилась моторошними видивами й солодкими мріями.

Він ненаситно жував і смоктав розтовчені кістки оленяти, що їх повизбирував до останньої і забрав з собою. Більше він не переходив через горби й вододіли, а механічно простував берегом річки, що текла широкою розлогою долиною. Але він не бачив ані річки, ані долини. Він бачив самі лише видива. Його душа й тіло пленталися поряд і водночас очужілі одне одному, така тонка була нитка, що з'єднувала їх.

Він прийшов до тями, лежачи горілиць на кам'яному виступі. Гріло яскраве сонце.

Десь удалині мекали оленята. З пам'яті виникали неясні спогади про дощ, вітер і сніг, але як довго стояла негода — два дні чи два тижні, — він не знав.

Якусь часину він лежав нерухомо, сонце пестило його ніжними променями й напоювало теплом змучене тіло. Гарний день, подумав він.

Може, пощастить визначити, де північ, а де південь. З болісним зусиллям він перевернувся на бік.

Унизу повільно текла широка річка. На свій подив, він бачив її уперше. Він поволі стежив за її течією, дивився, як вона звивається між похмурими, голими горбами, ще похмурішими, голішими й нижчими за всі ті горби, що досі він бачив.

Поволі, байдуже, без усякого хвилювання, з абиякою цікавістю супроводив він поглядом дивну річку аж до обрію і побачив, що вона вливається в осяйне, блискотливе море. Але й те не схвилювало його. Дивна річ, подумав він, чи то мариться, чи це міраж — мабуть, це таки марення, витвір хворої уяви. Ще дужче він упевнився в цьому, побачивши корабель на якорі серед блискотливого моря. Він заплющив очі на хвильку і розплющив їх знову. Дивно, що видиво не щезало. А проте й не дивно. Він знав, що в серці цього пустельного краю немає ні моря, ні кораблів, так само як немає жодного патрона в його порожній рушниці.

Позаду почулось якесь сопіння — хтось наче зітхнув чи кашлянув. Дуже повільно, бо був украй виснажений і зовсім закоцюб, перевернувся він на другий бік.

Поблизу він нічого не побачив і терпляче став чекати. Знов почулося сопіння й бухикання — між двома визубленими каменями, не далі як за двадцять кроків од себе він угледів вовчу голову. Гострі вуха не стирчали догори, як у інших вовків; очі були тьмаві й налиті кров'ю, голова понурилася. Звір безперестану кліпав од яскравого сонця. Він чи не був хворий. За мить він знову засопів і бухикнув.

Оце в усякому разі не омана, подумав чоловік і перевернувся на другий бік, щоб побачити, який насправді той світ, що його досі застувала мара. Однак море так само сяяло вдалині, і на ньому чітко вирізнявся корабель. А може, це таки справжнє? Він довгенько лежав, заплющивши очі, і думав. Урешті, йому все стало ясно. Він ішов на

північний схід, у протилежний бік від річки Діз, і потрапив у долину річки Копермайн. Оця широка й повільна ріка і є Копермайн, іскристе море — Льодовитий океан, а корабель — китобійне судно, що запливло на схід, дуже далеко на схід від гирла річки Маккензі. Воно стоїть на якорі в затоці Коронації. Він пригадав карту Компанії Гудзонової затоки, яку колись бачив, і все стало ясно й зрозуміло.

Він сів і почав міркувати про те, що слід зробити найперше. Постоли з укривал протерлися наскрізь, ноги стали суцільною раною. Останнє укривало він подрав дощенту. Рушницю й ножа загубив. Шапка теж пропала, і разом з нею — сірники, сховані за обідком, але пучечок сірників за пазухою в кисеті, загорнутий у промащений папір, зберігся сухий. Чоловік глянув на годинника. Він показував одцнадцять і ще цокав. Мабуть, він його коли-не-коли накручував.

Він був спокійний і мислив ясно. Хоч він і охляв до краю, проте болю не відчував. Їсти не хотілося. Думка про їжу була йому навіть неприємна, і до всього, що він робив, його спонукав лише розум. Він одірвав штанини до самих колін і обмотав ними ноги. Якимсь дивом він не загубив бляшаного відерця. Треба випити окропу, перш ніж вирушати в страх яку тяжку — він це відчував — подорож до корабля.

Рухи його були повільні. Він трясся, неначе паралітик. Хотів був назбирати моху, але, хоч як силкувався, не зміг звестись на ноги. Він пробував знову й знову і врешті поліз рачки. Одного разу він підповз до хворого вовка, і той неохоче відсунувся, спроквола облизуючись. Язик його ледве згинався і був не червоний, як у здорової тварини, а жовтувато-рудий, покритий напівзагуслим слизом.

Випивши з кварту окропу, він знайшов у собі силу звестись на рівні ноги й навіть іти, тобто ледь переставляти ноги, як присмертна людина. Мало не щохвилини йому доводилося відпочивати. Він ступав нетвердо й невпевнено, так само нетвердо й невпевнено плентався його слідами вовк; коли настала ніч і густа темрява загасила сяйво моря, чоловік зрозумів, що скоротив відстань до нього хіба на чотири милі.

Всю ніч він чув бухикання хворого вовка і час від часу мекання оленят. Навколо буяло життя, але життя повне сил і здоров'я, і він розумів: хворий вовк іде слідом за хворою людиною, мавши надію, що та вмре раніше. Вранці, розплющивши очі, він побачив, що звір не зводить з нього тоскного, голодного погляду. Вовк стояв понурившись, підібравши хвоста, мов миршавий, прибитий горем пес. Він тремтів на пронизливому ранковому вітрі й понуро вишкірився, коли чоловік обізвався до нього хрипким шепотом.

Зійшло яскраве сонце, і весь ранок він шкандибав, зашпортуючись і падаючи, до корабля, що виднів на іскристому морі. Погода стояла чудова — в північних широтах настало коротке бабине літо. Воно могло тривати тиждень, а могло скінчитись і завтра або позавтра.

Пополудні він натрапив на слід. Це був слід іншої людини, що вже не йшла, а повзла навкарачки. Він подумав, що це, може, Білів слід, але подумав спроквола, байдуже. Тепер його ніщо не цікавило. Він уже нічого не відчував і не хвилювався. Він став несприйнятливий до болю. Шлунок і нерви заснули. Але життя, яке ще жевріло в ньому, гнало його вперед. Він зовсім виснажився, проте життя в ньому відмовлялось помирати. І тому, що воно відмовлялось умирати, він ще їв болотяні ягоди й пічкурів, пив окріп і сторожко поглядав на хворого вовка.

Він пішов слідами людини, що лізла навкарачки, і незабаром дістався місця, де вони урвалися, — на мокрому мохові лежали свіжообгризені кістки, а навколо видніли сліди вовчих лап. Тут же валялась торбинка з лосячої шкіри, достоту така, як і в нього, подерта гострими іклами. Він спромігся підняти торбинку, хоч її вага була майже надсильна для його слабких рук. Біл ніс її до останку. Ха-ха!

Ох і посміється ж він з Біла! Він виживе і донесе торбинку до корабля на іскристім морі. Сміх його звучав хрипко й страшно, мов вороняче крякання, і хворий вовк почав тоскно йому підвивати. Чоловік одразу змовк. Як же він посміється з Біла, коли це Біл, коли ці рожевувато-білі чистенькі кості і є Біл!

Він одвернувся. Що ж, нехай Біл покинув його, але він не візьме золота, не смоктатиме Білових кісток. А Біл зробив би так, якби опинився на його місці, думав він, плентаючись далі.

Йому трапилась калюжа. Він нахилився подивитись, чи немае там пічкурів, і раптом відсахнувся, мов ужалений. Він побачив у воді своє обличчя. Воно було таке моторошне, що його чуттєвість ожила і він злякався. В калюжі плавали три пічкурі, але води там було так багато, що він не міг її вичерпати. Він спробував зловити їх бляшаним відерцем, та незабаром облишив ці спроби. Він боявся, що впаде від слабосилля в калюжу й утопиться. Через те ж таки він не важився попливти річкою верхи на одній з багатьох колод, що їх поприбивало до піщаних обмілин.

Того дня він скоротив відстань між собою і кораблем на три милі; наступного — ще на дві. Тепер він повз навкарачки, як Біл. Під кінець п'ятого дня до корабля лишалося миль із сім, та він уже був неспроможний проповзти за день і милі.

Бабине літо все тривало, а він то ліз навкарачки, то непритомнів, а вовк усе плентався слідом за ним, кашляючи і хриплячи. Його коліна стали суцільною раною, як і ноги; хоч він обмотав їх клаптями, що видер з сорочки, кривава смуга тяглася за ним по каменях та мохові. Якось, оглянувшись, він побачив, що вовк пожадливо вилизує слід, і зрозумів, який його чекає кінець, якщо... якщо він сам не вб'є вовка. І почалась одвічна страшна трагедія боротьби за існування: хвора людина повзла, хворий вовк шкутильгав за нею — дві вмирущі істоти волоклися через пустелю, чигаючи на життя одна одної.

Якби це був здоровий вовк, чоловік, може, й змирився б зі своєю долею, але стати поживою такої відразливої тварини, майже здохлятини... — сама тільки думка про те сповнювала його огидою. Йому було бридко. Він знову почав марити; галюцинації туманили розум, і світлі проміжки дедалі рідшали й коротшали.

Якось він прочумався від хрипіння біля самого вуха. Вовк незграбно метнувся назад, не втримався на ногах і впав з безсилля. Картина була кумедна, але він не сміявся. Він навіть не злякався. Йому вже було до всього байдуже. Проте думка на мить прояснилася, і він лежав, міркуючи. До корабля лишилось яких чотири милі.

Він протер затуманені очі: його обриси чітко вимальовувались вдалині, і човник під білим вітрилом розрізав хвилі, що яскріли на сонці. Але йому ніколи не подолати останніх чотирьох миль. Він це знав і міркував про це спокійно. Він знав, що не проповзе й півмилі. І все ж йому хотілося жити. Було б просто безглуздо вмерти, витерпівши такі муки. Доля хотіла від нього аж надто багато.

І, вмираючи, він відмовився скоритися смерті. Може, це було й божевілля, але, потрапивши в лабети смерті, він кинув їй виклик і відмовився помирати.

Він заплющив очі і доклав усіх сил, щоб зосередитись. Вирішив будь-що відігнати млість, яка заливала його єство, наче хвилі припливу. Ця убивча млість, неначе море, підіймаючись усе вище й вище, поступово затоплювала свідомість. Іноді він поринав із головою і, відчайдушно борсаючись, силкувався виринути з забуття, але якась дивовижна сила будила його волю і допомагала йому випірнути на поверхню.

Він лежав нерухомо на спині і дослухався до хрипкого дихання хворого вовка, який підступав до нього ближче й ближче. Воно ставало дедалі чутніше, час тягнувся нескінченно довго, а він не ворушився. Ось вовк засопів йому біля самого вуха.

Шорсткий сухий язик тернув його по щоці, немов шліхтувальний папір. Він миттю випростав руки — принаймні хотів їх випростати. Пальці зімкнулись, мов пазури, але нічого не схопили. Для швидких упевнених рухів потрібна сила, а йому саме сили й бракувало.

Вовкове терпіння було незмірне, одначе таке саме незмірне було терпіння й людини. Півдня він пролежав нерухомо, борючись із запамороченням, чигаючи на звіра, який хотів ним поживитися і яким він жадав поживитися сам. Вряди-годи через нього перекочувались хвилі млості, він бачив довгі сни, але увесь час, і снивши і не снивши, він чекав, що почує хрипке дихання і його лизне шорсткий язик.

Дихання він не почув, але спроквола збудився зі сну, відчувши, як шорсткий язик торкнув його руку. Він чекав. Ікла злегка стиснулись, потім здавили руку дужче, вовк зібрав усю свою снагу, намагаючись устромити зуби в поживу, якої так довго чекав. Але й людина чекала довго: рука здавила вовчу щелепу. І поки вовк кволо пручався, а рука кволо тримала його за щелепу, друга рука поволі простягнулась і схопила звіра. Хвилин через п'ять чоловік усією своєю вагою навалився на вовка.

Але рукам бракувало сили задушити його. Тоді він притиснувся обличчям до вовчої горлянки, намагаючись її прокусити. Рот забився шерстю. Минуло півгодини, і чоловік відчув, як у горло потік теплий струмочок. Кров зовсім йому не смакувала. Він ковтав її, немов розтоплений свинець, насилу долаючи огиду. Потім він перекинувся на спину й заснув.

На китобійнім судні "Бедфорд" було кілька вчених — учасників наукової експедиції. З палуби вони зауважили на березі якусь дивну істоту, Вона повзла до води. Годі було визначити що то за звір, отож як справжні природники вони сіли у вельбот і попливли до берега роздивитися зблизька. То була й справді жива істота, в якій важко було впізнати людину. Вона була сліпа, безтямна і звивалась на піску, немов велетенський хробак. Вона звивалася марно, майже не посуваючись уперед, але була вперта — корчилась, крутилася і за годину пролазила футів із двадцять.

Через три тижні, лежачи на койці в каюті "Бедфорда", зі сльозами, що котилися по запалих щоках, чоловік розповів, хто він такий та що

йому довелося зазнати. Він також мимрив щось про матір, про сонячну південну Каліфорнію, про будиночок посеред помаранчевого гаю, обсаджений квітами.

Збігло ще кілька днів. Він уже сидів за столом у кают-компанії і обідав з ученими й корабельними офіцерами. Він ніяк не міг надивитися на таку силу-силенну їжі і спостерігав з тривогою, як вона зникає в чужих ротах. Він проводив поглядом кожний шматок, і на його обличчі проступав вираз глибокого жалю. Він був при своєму розумі, але проймався ненавистю до людей, котрі сиділи за столом. Його не облишав страх, що не вистачить харчів. Він розпитував кока, юнгу, капітана про запаси продуктів. Вони безліч разів заспокоювали його, однак їм не вірив і нишком заглядав у комору, щоб пересвідчитись на власні очі.

Люди помітили, що він гладшає. Він товстішав з кожним днем. Учені похитували головами й висували різні теорії. Вони зменшили йому пайку, а проте він усе круглішав, і особливо виріс у нього живіт.

Матроси посміхались. Вони знали, в чім річ. І коли вчені почали стежити за ним, то теж невдовзі дізнались. Вони побачили, як після сніданку він пробрався крадькома на бак і, мов жебрак, простяг руку до матроса. Матрос посміхнувся і дав йому шматок морського сухаря. Чоловік пожадливо схопив сухар, подививсь на нього, як на те золото, і сховав за пазуху. Таку ж милостиню приймав він і од інших матросів.

Вчені нічого не сказали й дали йому спокій. Але вони обстежили нишком його койку. В ній знайшлося повно сухарів, матрац був напханий сухарями, в кожному закутку були сухарі. І все ж чоловік мався при своєму розумі. Просто він уживав запобіжних заходів на випадок голоднечі, та й годі. Вчені сказали, що це минеться; воно й справді минулося, перш ніж "Бедфорд" кинув якір у бухті Сан-Франциско.